

بررسی فعالیت‌های اقتصادی تجارتخانه کوزه‌کنانی و چالش‌های آن در مشهد دوره پهلوی: از صادرات تا تولید صنعتی

چکیده

حاج کاظم کوزه‌کنانی (متوفی ۱۳۱۶ ش.) یکی از تجار ثروتمند و تاثیرگذار مشهد در دوره پهلوی اول بود. او پس از انقلاب ۱۹۱۷ م. روسیه و تسلط بلشویک‌ها از بخارا به مشهد مهاجرت کرد و توانست در سال‌های بحران اقتصادی ایران برخلاف بسیاری از تجار که ورشکست شدند، تجارتخانه پررونقی در مشهد تاسیس کند و شعبات متعددی از آن را در داخل و خارج از ایران با مرکزیت مشهد دایر نماید. تجارتخانه کوزه‌کنانی در ردیف تجارتخانه درجه اول خراسان در اوایل دوره پهلوی بود. پژوهش حاضر درصدد است به این سؤالات پاسخ دهد که تجارتخانه کوزه‌کنانی در چه زمینه‌هایی فعالیت می‌کرد؟ چه راهکارهایی برای رونق اقتصادی تجارتخانه‌اش اندیشید؟ و مهمترین چالش‌های تجارتخانه‌اش چه بود؟ تحقیق حاضر تلاش دارد با تکیه بر اسناد و نشریات به شیوه توصیفی-تحلیلی وضعیت تجارتخانه کوزه‌کنانی را طی دو دهه بررسی کند. این پژوهش نشان داد کوزه‌کنانی در مشهد فعالیت‌های تجاری‌اش را توسعه داد و پس از مسافرت به اروپا و مطالعه علاوه بر صادرات و واردات به جنبه‌های تولیدی، کسب امتیازات انحصاری و وارد کردن کارخانه‌های جدید توجه کرد. او برای عملی کردن اهدافش به دنبال دریافت امتیاز انحصاری کارخانه روغن‌کشی، نخ‌ریسی، متقال‌بافی، کبریت‌سازی و سدسازی و حتی واردات گوسفند قره‌گل برای تولید پوست رفت و توانست کارخانه‌های پنبه‌پاک‌کنی، سیگارسازی، شکلات‌سازی، تعمیر اتومبیل و ریسمان‌بافی دایر کند. فعالیت‌های او در زمینه‌های مختلف با قوانین پیچیده اداری، سوءاستفاده‌ها و اعمال نفوذ ماموران دولتی همراه شد که موانعی برای پیشرفت فعالیتش ایجاد کردند. با این وجود تجارتخانه کوزه‌کنانی در زمینه تولید شکلات، سیگار و پوست قره‌گل از پیشگامان اقتصادی بود ولی با مرگش پسرانش به جای تولید بیشتر به صادرات رو آوردند.

واژگان کلیدی: تجارت خارجه، صادرات، صنایع جدید، کوزه‌کنانی، مشهد

مقدمه

مشهد در اوایل دوره پهلوی یکی از کانون‌های فعالیت تجار در شرق ایران بود، زیرا برای تجارت با روسیه، افغانستان و هندوستان موقعیت مناسبی داشت و بسیاری از تجارتخانه‌های این شهر فعالیت‌شان جنبه بین‌المللی می‌یافت. تجارتخانه برادران رضایوف، برادران حاجی رسول وهاب‌اف، حاج غلامرضا سبزواری، علی درودی، حاجی عبدالحسین طهرانی، حاج علی کازرانی، مشهدی عبدالله تاجر قره‌باغی، حاج محمدکاظم یزدی، حاج محمود هروی، برادران امین‌اف و ملکان هاروطیونیان از جمله تجارتخانه‌های درجه اول خراسان بودند. بیشتر این تجارتخانه‌ها ابتدا با روسیه تجارت می‌کردند که با بروز انقلاب ۱۹۱۷ م. با مشکل جدی مواجه شدند. در زمان جنگ‌های داخلی روسیه بخش مهمی از اموالشان توسط دولت بلشویکی مصادره شد. بسیاری از تجار ایرانی به خراسان بازگشتند و با استقرار در مشهد به تجارت با اروپا از طریق هندوستان پرداختند. حاجی کاظم کوزه‌کنانی یکی از این تجار بود که پس از مهاجرت به روسیه و طی چهار دهه اقامت در آنجا از طریق تجارت پوست قره‌گل و پنبه سرمایه‌های هنگفتی فراهم آورد، ولی با تسلط بلشویک‌ها بخشی از اموال و دارایی‌اش در بخارا مصادره شد. او خیلی زودتر از اینکه تمام سرمایه‌اش مصادره شود بخش از آن را به خراسان منتقل کرد و توانست تجارتخانه بزرگی در مشهد دایر نماید. این پژوهش درصدد است با بررسی منابع دست اول نظیر اسناد و نشریات به این سؤالات پاسخ دهد که تجارتخانه کوزه‌کنانی در چه حوزه‌های اقتصادی فعالیت می‌کرد؟ راهکارهای آن تجارتخانه در سال‌های بحرانی تجارت خارجی ایران چه بود؟ و چه چالش‌هایی در تجارت داخلی و خارجی داشت؟

درباره تجارتخانه کوزه‌کنانی در مشهد تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته‌است. ولی در برخی پژوهش‌ها اشاراتی به آن شده‌است. فائزه فاطمی (۱۴۰۰) در پایان‌نامه بررسی کارکردها و فعالیت‌های تجارتخانه‌های مشهد در عصر پهلوی اگرچه مبحث خاصی به این تجارتخانه اختصاص نداده ولی در مبحث تعاملات آستان قدس با تجارتخانه‌های مشهد به نمونه‌ای از مکاتبات تجارتخانه

کوزه‌کنانی درباره خرید موتور برق اشاره کرده است. علی نجف زاده و جلال قصابی گزکوه (۱۴۰۳) نیز در جلد دوم کتاب *تاریخ اقتصادی مشهد (از دوره ناصری تا انقلاب اسلامی)* ضمن معرفی تجار بزرگ مشهد اشاره مختصری به حاج کاظم کوزه‌کنانی داشته ولی چالش‌ها و ابعاد فعالیت او را مورد بررسی قرار نداده‌اند.

پژوهش حاضر به روش پژوهش‌های تاریخی و با استفاده از منابع اسنادی، مطبوعاتی و کتابخانه‌ای به صورت توصیفی-تحلیلی وضعیت تجارخانه کوزه‌کنانی را بررسی کرده است و از اسناد کتابخانه آستان قدس رضوی، اسناد وزارت امور خارجه، اسناد مجلس شورای اسلامی، سازمان اسناد ملی و مطبوعات مشهد استفاده شده است تا ابعاد فعالیت اقتصادی این تجارخانه و چالش‌های آن روشن شود.

مهاجرت خانواده کوزه‌کنانی از روسیه به مشهد

حاج کاظم آقا کوزه‌کنانی علی‌اصغراف یا عسکراف از تجار بزرگ مشهد در اوایل دوره پهلوی، فرزند مشهدی علی‌اصغر بود. به همین جهت تجارخانه‌اش در ترکستان به عسکراف معروف بود، ولی از زمان ورودش به مشهد به کوزه‌کنانی شهرت یافت. خاستگاه اولیه او روستای کوزه‌کنان نزدیک تبریز بود ولی حدود ۴۰ سال در ترکستان به تجارت پرداخت و در سال ۱۳۰۲ ش. پس از وخامت وضع اقتصادی تاشکند بخاطر تسلط بلشویک‌ها به مشهد مهاجرت کرد. در زمان ورودش به ایران از تجار ثروتمندی معرفی شد که اعتباری حدود ۴ میلیون تومان در بانک داشت. او علت مهاجرتش را خدمت به مملکت بیان نمود. به همین جهت از ممالک خارج قطع علاقه کرد. مهاجرتی که به‌خاطر انقلاب ۱۹۱۷ م. و ترس از مصادره اموال و املاکش انجام گرفت. با این حال بخشی از سرمایه‌اش را در بخارا از دست داد. او اواخر اسفند ۱۳۰۳ ش. اعلام کرد حکومت بخارا مقدار چهل هزار پوط پنبه نزده و پنج هزار پوط پنبه ماشین‌شده او را از انبار و اطراف بخارا تصرف کرده است. پیگیری‌های مشاورالممالک کنسول ایران در تاشکند به نتیجه نرسید و سفیر ایران در روسیه نیز در ۲ بهمن ۱۳۰۳ ش. پیگیری استرداد اموال کوزه‌کنانی بود (استادوخ، سال ۱۳۰۳، کارتن ۱۶، پوشه ۸۵: سند ۱).

مهاجرت به موقع و معامله پوست قره‌گل بخارایی با ویدینسکی، کنسول روسیه در تاشکند، به حفظ سرمایه‌اش کمک کرد. طبق گفته‌های سیدحسین خرازی (کیایی) که سال ۱۹۲۳ م. / ۱۳۰۲ ش. وکالت تجارخانه کوزه‌کنانی را در تاشکند برعهده داشت، ویدینسکی با تسلط کمونیست‌ها اموالش را پنهان می‌کرد. از جمله صد هزار پوست قره‌گل بخارایی معروف به «تاقر» محرمانه به تجارخانه عسکراف‌ها سپرد. کوزه‌کنانی این پوست‌ها را به لندن حمل کرد و دانه‌ای دو لیره فروخت و همه را بالا کشید و دیناری به ویدینسکی ندادند (فتحی، ۱۳۵۲: ۶۴۶).

کوزه‌کنانی در ابتدای ورودش به ایران همکاری خوبی با برخی تجارخانه‌های روسی نظیر سنتروسایوز داشت و به‌خاطر این همکاری در معرض اتهام قاچاق قرار گرفت. انگلیسی‌ها در سال ۱۳۰۵ ش. گزارشی از نقش او در قاچاق کالا ثبت کردند. از جمله ضمن خرید گندم برای قاچاق از مرز امیدوار به پذیرش رشوه توسط ماموران ایرانی و تسهیل در انتقال کالا از مرز بود (میرزا صالح، ۱۳۸۷: ۲۹۵). اسماعیل منیر مازندرانی، کوزه‌کنانی را متهم به همدستی با آپرسوف ارمنی سرکنسول روسیه در مشهد برای انتقال بیش از دو میلیون قران به طور قاچاق به عشق آباد کرد که در آنجا هر صد تومانی به یکصد و سی تومان می‌فروختند، ولی حسین خزاعی، امیر لشکر شرق، ادعاهای منیر مازندرانی را تکذیب و کوزه‌کنانی را یکی از مهمترین و متمول‌ترین تجار خراسان معرفی کرد که در خدمتگذاری و ازدیاد عایدات دولت می‌کوشید و خدمات قابل تقدیری به دولت و ملت نمود (کمام، ۰۸۱۹۰-۱۱۷-۱۱-۱۸-۱۲۰-۵).

تجارت کوزه‌کنانی با روسیه امر پنهانی نبود و او به آن افتخار می‌کرد. در چهارمین سال ورودش به ایران اعلام کرد در این مدت مبلغ یک کرور تومان گمرک اموال خود را به صندوق دولت واریز کرده و هر سال مقدار زیادی کالا به روسیه می‌فرستاد و در عوض پول به مملکت می‌آورد. او به شدت از مامورین دولتی انتقاد می‌کرد. چون به جای توسعه و تشویق امور تجارتنی به گونه‌ای با تجار بیچاره رفتار می‌کردند که انسان از گفتن مطلب شرمسار می‌گردید (همان، ۱-۴۵-۱۸-۳۴-۶: سند ۷).

شعبات تجارخانه کوزه‌کنانی

تجارتخانه کوزه‌کنانی در سال ۱۳۰۹ش. به صادرات انواع پوست، کرک، پشم، پنبه، کتیرا، روده، خشکبار، قالی، مغز بادام، مغز دانه، صمغیات و نباتات طبی و واردات قماش نخی، پشمی، حریرجات، ماشین‌آلات خرازی، قند، چای، ادویه‌جات، نخ کلاف و غیره مشغول بود. این تجارتخانه علاوه بر شعبه اصلی در مشهد، شعبه‌ای در تهران با نماینده تام‌الاختیار و عوامل تجاری در برخی شهرهای دیگر داشت. در تمام بانک‌های داخلی حساب جاری داشت و در خارج از ایران با انگلیس، آلمان، روسیه، لهستان، هندوستان و شانگ‌های معاملات تجاری مهمی می‌کرد و همه جا معروف و شناخته شده بود. تمام معاملاتش با سرمایه خود تجارتخانه انجام می‌گرفت و اکثر کالاهای وارده و صادره مختص خود تجارتخانه بود (ساکما، ۲۸۳۳۷/۰۲۹۳: سند ۲۸).

یکی از راهکارهای اقتصادی کوزه‌کنانی تاسیس شعبات مختلف در مناطقی نظیر دزداب (زاهدان)، هرات و کراچی بود. امری که بیشتر توسط پسرش خلیل کوزه‌کنانی انجام می‌گرفت. کوزه‌کنانی پس از محدود شدن ارتباط تجاری ایران با روسیه متوجه مسیر هندوستان شد و در سال ۱۳۰۳ش. تجارتخانه‌اش را در کراچی برپا کرد (ساکماق، ۱۸۲۱۲۹: سند ۱). کوزه‌کنانی همچنین تصمیم گرفت شعبه‌ای از تجارتخانه‌اش را در هرات دایر کند. خلیل کوزه‌کنانی همراه کرم خسروانی برای افتتاح شعبه هرات مهر ماه ۱۳۰۷ش. عازم آن شهر شدند (مهرمنیر، شماره ۳۸، سال هفتم: ۲) ولی خیلی زود بازگشتند. چون تجارت خارجی متکی به قراردادهای تجاری بود که هنوز بین ایران و افغانستان منعقد نشده بود. اموال تجارتخانه شامل پارچه، مال زرعی و بزازی در گمرک هرات توقیف شد (استادوخ، سال ۱۳۰۷ش، کارتن ۲۶، پوشه ۲۵: سند ۸). بدین ترتیب خلیل کوزه‌کنانی و خسروانی بعد از مدتی سرگردانی به مشهد مراجعت کردند، چون مامور خارجی افغانستان مقیم هرات به آنان اجازه تجارت نداد (مهرمنیر، شماره ۴۱، سال هفتم: ۳).

تجارتخانه کوزه‌کنانی شهریور ۱۳۰۷ش. در فهرست تجارتخانه‌های فعال در زمینه پشم بود که نامش از سوی وزارت امور خارجه برای سرکنسول ایران در هندوستان فرستاده شد (حبل‌المتین، شماره ۳۹-۴۰، سال سی و ششم: ۳۱). این تجارتخانه در سال ۱۳۱۱ش. در زمینه تجارت پنبه فعال بود و محصولات اطراف شهر را در کارخانه‌های پنبه پاک‌کنی عدل‌بندی می‌کرد (ساکما، ۲۹۳/۳۰۰۱۵: سند ۴).

این تجارتخانه همچنین در زمینه واردات دارو فعال بود و دواخانه شاهرضا را سال ۱۳۰۹ش. مقابل باغ ملی تاسیس کرد. ویژگی بارز این دواخانه علاوه بر تازگی و مرغوبیت داروها فعالیت کارکنان تحصیل کرده و دیپلمه از مدارس اروپا و با تجربه بودند. کسانی که از این دواخانه احتیاجات خود را خریداری می‌کردند علاوه بر ارزیابی قیمت مطمئن بودند همان دارو که طبیب دستور داده، به دست می‌آوردند (بهار، شماره ۸۸۶: ۴). موسسه دوائی سپه مهمترین رقیب کوزه‌کنانی در این بخش بود. موسسه‌ای که تحت نظر رضا شاه و در ظاهر برای رفاه حال عامه تاسیس شد، ولی در عمل به رقابت با بخش خصوصی می‌پرداخت. رقابتی که در ماجرای مناقصه مریض‌خانه امیرحسن خان در طیس در سال ۱۳۱۱ش. آشکار شد. سرهنگ دکتر ذوالفقاری، رئیس موسسه دوائی سپه، دواخانه شاهرضا را متهم به فروش داروهای تقلبی و فاسد کرد (ساکماق، ۹۷۲۰۲: سند ۱۹). طبق مکاتبات، موسسه دوائی سپه بخش دولتی رقیب جدی بخش خصوصی محسوب می‌شد و تلاش می‌کرد آن را از میدان بیرون کند.

تجارتخانه کوزه‌کنانی کالاهای ساخته شده وارد می‌کرد. مثلاً لوازم بیمارستان برای آستان قدس خریداری کرد (ساکماق، ۶۶۸۳۱: سند ۹). همچنین در سال ۱۳۱۰ش.، ۲۰ هزار طاقه متقال به منچستر سفارش داد (ساکما، ۴۷۴۸۷/۰۳۱۰: سند ۴) که تصویب قانون انحصار واردات را با مشکل مواجه شد.

تجارتخانه کوزه‌کنانی تلاش کرد از امکانات جدید حمل و نقل استفاده کند و سرعت جابجایی کالا را با وسایل حمل و نقل ماشینی کاهش دهد. از جمله در مسیر هندوستان - مشهد به خاطر کندی حمل و نقل پست از وسیله نقلیه سریع استفاده کرد. چون اداره پست دزداب اموال تجار را طی ۲۵ روز به مشهد می‌رساند. شعبه دزداب تجارتخانه کوزه‌کنانی از وسیله موتوری شخصی استفاده می‌کرد که این فاصله را ۵ روزه طی می‌کرد. انتقال سریع کالا نیز مورد اعتراض برخی از ادارات واقع شد و کالاهای او را قاچاق قلمداد کردند (کمام، ۳۴-۱۸-۱-۴۵: سند ۷).

کوزه‌کنانی برای حمل و نقل در مسیر هندوستان، تجارتخانه کراچی حمل و نقل را با نام «حاجی کاظم آقا و پسران علی اصغر» تشکیل داد که با مدیریت و مسئولیت حاجی میرزا علی و پسران اسماعیل زاده یزدی فعالیت می‌کرد (مهرمنیر، شماره ۴۱، سال ششم: ۱). کوزه‌کنانی در مسیر مشهد و هرات نیز از ماشین استفاده می‌کرد. رضا خان ملت در ۴ دی ماه ۱۳۰۸ ش. نماینده شعبه تجارتخانه خلیل آقای کوزه‌کنانی با اتومبیل از هرات به مشهد می‌آمد (بهار، شماره ۵۹۸، سال دوازدهم: ۲). تلاش کوزه‌کنانی برای استفاده از حمل و نقل موتوری کامی مهم در افزایش سرعت مبادلات تجاری و کاهش مخارج حمل و نقل بود و او در این زمینه نیز در بین هموعان خود پیشگام بود.

تلاش برای کسب امتیازات تولیدی

حاج کاظم کوزه‌کنانی مهمترین تاجری بود که پس از کاهش روابط تجاری با روسیه به دنبال تولید داخلی افتاد و تلاش کرد امتیازهایی در این زمینه بدست آورد. او چون تجارت را تنها در صادرات و واردات نمی‌دید به دنبال تولید داخلی رفت و در سال ۱۳۰۳ ش. تقاضای دریافت امتیاز انحصاری کارخانه پارچه‌بافی ایالت خراسان و صدور تخم درمنه داد. این گزارش توسط شعبه تجارتخانه روبرت وانکوهوس کمپانی مقیم مشهد به سفارت آلمان داده شد. علت انعکاس این گزارش هراس از ظهور یک رقیب برای آن تجارتخانه بود. تجارتخانه وانکوهوس ماشین‌های پارچه‌بافی به یکی از اتباع ایرانی فروخته بود و برای فروش ماشین‌های پارچه‌بافی دیگری مشغول مذاکره با تجار مشهد بود. دایر کردن این موسسات به کلی آزاد و بدون حق انحصاری بود و اعطای حق انحصاری مانع از توسعه تولید می‌شد. اعطای امتیاز تخم درمنه نیز باعث می‌شد اهالی فقیر کوهستان‌های خراسان که تخم درمنه را با هزاران زحمت جمع‌آوری می‌کردند به اجبار در مقابل زحمات سخت خود به یک اجرت خیلی کم قناعت کنند. سفارت آلمان طبق نظر شعبه تجارتخانه وانکوهوس اعطای این امتیازات را برای توسعه تجارت ایران مضر می‌دانست. بنابراین از وزارت امور خارجه ایران خواست برای حفظ منافع تجاری و توسعه امور صنعتی ایران از اعطای آن جلوگیری کند. وزارت فلاح و تجارت و فواید عامه ضمن اعلام پاسخ منفی به درخواست‌های حاج کاظم کوزه‌کنانی اعلام کرد در صورتی که امتیاز انحصاری داده‌شود با رعایت مصالح مملکتی و با تصویب مجلس شورای ملی خواهد بود (استادخ، سال ۱۳۰۳ ش، کارتن ۳۹، پوشه ۲: سند ۷).

کوزه‌کنانی با این پیشنهادها مهمترین تاجر- سرمایه‌داری بود که در زمان رکود تجارت خارجی می‌خواست تولید را جایگزین تجارت کند. او از معدود تجاری بود که برای راه‌اندازی کارخانه به فکر تولید برق از آب افتاد و در مهرماه ۱۳۰۴ ش. مهندسی برای بازدید از محل کارخانه تولید برق به اطراف مشهد فرستاد (خورشید، شماره ۴۵، سال دوم: ۳-۲). کوزه‌کنانی سه سال بعد پیشنهاد امتیاز سد فاروب رومان نیشابور را داد و مجلس شورای ملی در ۹ مرداد ۱۳۰۷ ش. آن را تصویب گرفت. امتیاز سدی در اراضی خالصه شمال نیشابور برای استفاده از قدرت آب رودخانه به مدت ۴۰ سال که سه درصد عایدات خالص آن باید به خزانه دولت واریز می‌شد (اطلاعات، شماره ۵۴۸، سال سوم: ۱). این تنها و اولین مورد از سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در حوزه سدسازی خراسان در دوره معاصر است که می‌توانست از طریق تولید برق تحولی شگرف در صنعت ایجاد کند، ولی مشخص نیست چه سرنوشتی پیدا کرد.

کبریت‌سازی یکی دیگر از حوزه‌های مورد علاقه کوزه‌کنانی برای دریافت امتیاز آن بود. کبریت از کالاهای ضروری و مورد نیاز خراسان بود که بیشتر از روسیه وارد می‌شد. میرزا محمد دانش بزرگ‌نیا اولین کسی در خراسان بود که امتیاز کارخانه کبریت خراسان را در ۱۷ اردیبهشت ۱۳۰۷ ش. از مجلس شورای ملی گرفت ولی کارخانه‌اش دایر نشد. چنین مجوزی به میلانی و غلام حبشیان نیز داده شد، ولی آنها نیز موفق به تولید کبریت نشدند. با این حال در سال ۱۳۱۰ ش. در حالیکه قانون انحصار کبریت وجود داشت و واردات از روسیه صورت می‌گرفت، قیمت این کالا خیلی افزایش یافت و به یک بحران تبدیل شد. در چنین شرایطی کوزه‌کنانی در آذرماه ۱۳۱۳ ش. تقاضای تاسیس کارخانه کبریت‌سازی در خراسان کرد. با اینکه کارخانه‌های موجود احتیاجات داخلی را تامین نمی‌کردند ولی اداره کل صناعت و فلاح طبق نظر وزارت مالیه با احداث کارخانه جدید موافقت نکرد. چون معتقد بود کارخانه‌های دایر شده و آنهایی که اجازه تاسیس یا توسعه گرفته‌اند احتیاجات داخلی را تامین خواهند کرد. تصور می‌شد علت عدم موافقت با تقاضای امتیاز کوزه‌کنانی به‌خاطر کمی چوب باشد به همین جهت اعلام شد دولت نباید از این حیث نگران باشد، زیرا درخت تبریزی، سپیدار و کبوده (اشن) به

حد وفور در اطراف مشهد وجود داشت و کارخانه کبریت‌سازی هر قدر چوب لازم داشت از اطراف مشهد قابل تامین بود(ساکماق، ۹۹۲۷۹: سند ۳). با وجود این ضرورت امتیاز کبریت‌سازی به کوزه‌کنانی داده‌نشد.

تاسیس کارخانجات جدید

حاج کاظم کوزه‌کنانی از زمان استقرار در مشهد نیازهای صادراتی و وارداتی خراسان را بررسی کرد. او برای تجارت و مشاهده پیشرفت کشورهای اروپایی و خرید کارخانجات جدید دست به سفری طولانی زد که اخبار آن باعث امیدواری دلسوزان اقتصادی می‌شد(خورشید، شماره ۴۵، سال دوم: ۲). کوزه‌کنانی پس از ۲۰ ماه مسافرت در اروپا روز ۲۱ آذر ۱۳۰۵ ش. به مشهد بازگشت. اقداماتش در این سفر برای بهبودی وضعیت اقتصادی خراسان و تاسیس کارخانجات قابل تحسین بود. از جمله کارخانه سیگارپیچی، چراغ برق، ریسمان‌بافی و تعمیر اتموبیل که در نوع خود بی‌نظیر بود، وارد کرد. روزنامه آزادی از اقدامات مفید صنعتی حاج کاظم کوزه‌کنانی اظهار مسرت کرد(آزادی، شماره ۷، سال دوم: ۴).

روزنامه خورشید قبل از بازگشت کوزه‌کنانی در ۹ مهر ۱۳۰۴ ش.، از خرید کارخانه و ماشین بزرگ سیگارپیچی با تولید روزی یک میلیون سیگار خبر داد که سپس منصرف شد، زیرا صرفنظر از فواید اقتصادی از لحاظ اشتغال سنتی تبعات منفی داشت و باعث بیکاری جمع زیادی از جوانان و اطفال می‌شد(خورشید، شماره ۴۵، سال دوم، ۳-۲). با این حال او کارخانه سیگارپیچی کوچک‌تری را در سال ۱۳۰۵ ش. خرید(آزادی، شماره ۷، سال دوم: ۴) و تولید آن را تعدیل کرد. کارخانه سیگارسازی که از هامبورگ آلمان وارد کرد دارای دو دستگاه ماشین مفصل و قوی توتون‌بری از آخرین سیستم، چهار دستگاه ماشین سیگار پرکنی(سیگار مشتوک‌دار) و یک دایره مفصل قوطی‌سازی و مقواسازی بود. کلیه این ماشین‌آلات به وسیله برق کار می‌کردند و در سال ۱۳۰۹ ش. یک بار به طور آزمایشی به راه افتاد ولی به خاطر نداشتن مکانیک متخصص خیلی زود تعطیل شد(ساکما، ۲۴۰/۰۹۲۹۰۴: سند ۳۸).

کارخانه سیگارپیچی کوزه‌کنانی با نام طلوع شرق بار دیگر در سال ۱۳۱۲ ش. تحت کنترل اداره انحصار دخانیات شروع به فعالیت کرد. کارخانه‌ای با ماشین‌های متعدد سیگارپیچی و توتون‌بری که انتقال آنها به انبار دخانیات مقدور نبود(همان، ۲۴۰/۰۹۲۹۰۴: سند ۳۸). و کوزه‌کنانی آقا بزرگ امجدی را برای حضور دائم در کارخانه جهت نظارت استخدام کرد و حقوق ماهیانه ۲۱ تومان به او پرداخت(همان، ۲۴۰/۰۹۲۹۰۴: سند ۴۰).

کوزه‌کنانی برای تولید سیگارهای معطر و خوب از سامسون ترکیه توتون وارد کرد تا دیگر لازم نباشد ایرانیان سیگار معطر خارجه را هزاری ۱۰ تومان خریداری و مصرف کنند(آزادی، شماره ۷، سال دوم، ۴). کارخانه سیگار طلوع شرق علاوه بر این سیگار برگ تولید می‌کرد(مدرس رضوی و دیگران، ۱۳۸۸: ۷۷؛ ساکماق، ۱۴۴۱۵۹: سند ۱). کوزه‌کنانی برگ توتون را از گیلان و آذربایجان وارد می‌کرد(ساکما، ۲۴۰/۰۵۴۵۲۵: سند ۵). فلسفه واردات مواد اولیه و تبدیل آن به کالایی با ارزش اقتصادی بیشتر مهمترین مرحله از فعالیت اقتصادی است که علاوه بر اشتغال‌زایی از واردات محصولات خارجی جلوگیری می‌کرد و زمینه‌ساز صادرات بود.

یکی دیگر از اقدامات حاج کاظم کوزه‌کنانی برای افزایش تولید وارد کردن مولد تولید برق بود. مولدی که می‌توانست تا دوازده هزار چراغ، برق تولید کند. این مولد برق نقش اساسی برای صنایع ماشینی داشت ولی او در دی ماه ۱۳۰۹ ش. دستگاه ماشین چهار سیلندر با دینام ۲۲۰ ولت را به آستان قدس فروخت(ساکماق، ۶۷۴۸۴: سند ۶).

شکلات‌سازی گلزار یکی دیگر از کارخانه‌های مهم و منحصر به فرد کوزه‌کنانی بود. او با توجه به بازار مصرف از حدود سال ۱۳۱۱ ش. کارخانه‌ای برای تولید شکلات در مشهد تاسیس کرد. کارخانه‌ای که دارای ماشین فشار، روغن‌گیری، ماشین طبخ، دستگاه تجزیه و مقدار زیادی مواد اولیه لازم بود و محصولاتش با بهترین شکلات‌های اروپا برابری می‌کرد. این کارخانه در سال ۱۳۱۳ ش. روزانه حدود ۵۰ من شکلات از همه رقم تولید می‌کرد و ظرفیت تولید روزانه حدود یک خروار داشت. مرکز فروش محصولات آن در مشهد مغازه شکلات و دواخانه شاه‌رضا(خیابان پهلوی) و در تهران مغازه زنبور عسل بود(مدرس رضوی و دیگران، ۱۳۸۸: ۷۷). طبق تبلیغات این شکلات در فروردین ۱۳۱۸ ش.، کارخانه شکلات‌سازی مشهد اولین کارخانه شکلات‌سازی ایران بود(اطلاعات، شماره ۳۸۰۵: ۹).

یکی دیگر از اقدامات کوزه‌کنانی ایجاد کارخانه ریسمان‌تابی یا نخ‌تابی بود که قادر بود روزی سه خروار پنبه را ریسمان کند و روزی شصت توپ متقال تولید نماید. این کارخانه در ارتباط با کارخانه پنبه‌پاک‌کنی کوزه‌کنانی در خارج دروازه ارگ مشهد بود که پنبه را برای صادرات عدل‌بندی و برای نخ‌تابی آماده می‌کرد (ساکما، ۱۵/۳۰۰۱۵: ۲۹۳ سند ۶).

کارخانه تعمیر اتومبیل و سایر ماشین‌آلات یکی دیگر از تاسیسات مفید کوزه‌کنانی بود که در خارج دروازه ارگ تاسیس شد و در آن هر نوع ماشین شکسته یا آلات موتور تعمیر می‌شد و دیگر احتیاجی به ارسال آنها به خارج از کشور نبود (آزادی، شماره ۷، سال دوم: ۴). این اقدام همزمان با افزایش ورود اتومبیل به ایران و مشهد انجام گرفت و چون هنوز تعمیرگاهی در شرق کشور وجود نداشت، بسیار حائز اهمیت بود. اقدامات صنعتی کوزه‌کنانی متکی بر سرمایه فردی بود که با کمک دو پسرش خلیل و اسماعیل انجام گرفت و باعث امیدواری دولت و مردم شد و تشویق و ترویج کارخانجات ایشان می‌توانست دیگران را نیز به شوق آورد و باعث ایجاد و احیاء صنایع گردد (همان).

از آنجا که تجارتخانه کوزه‌کنانی در زمینه صادرات و واردات فعالیت می‌کرد برای رونق دادن به صادرات به ویژه در زمینه خشکبار درخواست وارد کردن یک دستگاه ماشین سبزه پاک‌کنی برای نصب در ترشیز (کاشمر) کرد. او در ۲۶ شهریور ۱۳۱۱ ش. از اداره کل تجارت جواز ورود این دستگاه با معافیت از صدور نمود. هیئت وزیران نیز با این پیشنهاد موافقت کرد (ساکما، ۸۰/۴۷۴۸۰: ۳۱۰ سند ۲). وارد کردن این دستگاه صادرات خشکبار را تسهیل و سودآور می‌کرد. صورت کالاهای تجارتخانه کوزه‌کنانی از دفتر گمرک باجگیران در شهریور ۱۳۱۹ ش. تعداد ۱۴۶۰۶ عدل یا جعبه خشکبار با وزن ۱۱۸۵۷۵ کیلو نشان می‌دهد (همان، ۲۴۰/۲۰۷۵۴: ۲۲۹ سند ۲).

فعالیت در زمینه دامپروری و کشاورزی

تجارتخانه کوزه‌کنانی علاوه بر تجارت و کارخانه‌داری وارد عرصه دامپروری و کشاورزی شد. صادرات پوست قره‌گل یکی از حوزه‌های مهم فعالیت تجارتخانه عسکراف در روسیه بود. کوزه‌کنانی براساس تجربه تصمیم گرفت در سرخس که از مناطق مهم پرورش گوسفند در خراسان بود، نژاد گوسفند قره‌گل پرورش دهد. با این هدف املایی در آنجا خرید و در سال ۱۳۱۰ ش. تعداد ۱۲۰۰ راس گوسفند نژاد بخارایی وارد ایران و در قره بغبغو نگهداری کرد. بطوری که هر سال مقدار زیادی پوست اعلی از آن به دست می‌آورد و هر جلدی تا ۱۲ تومان به فروش می‌رسید. او سه سال بعد تصمیم گرفت این طرح بزرگ اقتصادی‌اش را با وارد کردن گوسفند از اندخوی افغانستان توسعه دهد. در همین راستا به اداره کل صنعت و فلاحت پیشنهاد داد تا پنج هزار گوسفند برای تهیه پوست وارد کند و طی چند سال پوست قره‌گل مثل ترکستان تولید و به صادرات ایران کمک کند (ساکما، ۲۵۲۴۶/۳۱۰: ۳۱۰ سند ۲). کوزه‌کنانی صادرات پوست را از طریق تولید دنبال کرد نه از تجارت و حق‌العمل‌کاری. او با این هدف مزرعه بغبغو را به انضمام مزارع کلاته حاج محمدعلی، بند شاه‌محمد و سه‌کوته، سیخوری و چاه ازبک در سرخس خرید (ساکماق، ۸۱۱۴۷: ۱ سند ۱) و در آنجا به پرورش گوسفند قره‌گل پرداخت. کوزه‌کنانی از اوایل دوره پهلوی با اجاره قسمتی از اراضی الندشت از آستان قدس باغ بزرگی به وجود آورد (همان، ۶۶۰۲۳: ۳ سند ۳). او همچنین قصد داشت ۳۰ هزار ذرع از اراضی باغ مستوفی را اجاره کند (همان، ۶۶۴۷۶: ۸ سند ۸). یکی از چالش‌های کوزه‌کنانی در این اراضی استیجاری کمبود آب بود، ولی او از تاجران پیشگامی بود که با توجه به مسافرت‌های خارجی و آشنایی با تکنولوژی برای غلبه بر این مشکل گام مهمی بطور شخصی برداشت (همان، ۱۱۲۴۵۷: ۲۰ سند ۲). و در سال ۱۳۰۷ ش. تصمیم به حفر چاه نیمه عمیق گرفت (همان، ۴۶۷۷: ۱ سند ۱). کوزه‌کنانی و پسرانش براساس علاقه‌مندی هرچه توانسته بودند برای آبادی، عمران و غرس اشجار مثمره در اراضی آستان قدس و در اراضی ملکی اقدام کرد که باغ‌استانداری نمونه آن بود. آنها درختانی را از خارج آوردند ولی نتوانستند از این زحمات استفاده ببرند (همان، ۱۱۸۲۵۰: ۲ سند ۲).

اجاره املاک موقوفه در هرات یکی دیگر از اقدامات کوزه‌کنانی در حوزه کشاورزی بود. او در ۲۸ تیر ۱۳۱۰ ش. پیشنهاد اجاره ۱۸ قطعه املاک، مزارع و مستغلات آستان قدس در هرات با سالی ۳۵۰۰ تومان مال‌الاجاره داد (همان، ۹۴۱۵۳: ۱۶۶ سند ۳) و در نهایت پس از برگزاری مزایده برای مدت شش سال املاک و مستغلات هرات را به مبلغ سالیانه ۳۰ هزار تومان اجاره کرد (اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات، ۱۳۷۸: ۶۷-۶۶). ولی این فعالیتش نیز مثل دایر کردن تجارتخانه‌اش در هرات، قربانی مسائل روابط خارجی

ایران و افغانستان شد. حکومت هرات نماینده آن تجارتخانه را اجازه توقف و اقامت در هرات نداد و رقبات موقوفه بلاتکلیف ماند(ساکماق، ۹۴۱۵۳: سند ۱۰۲). کوزه‌کنانی سپس مجبور شد این املاک استیجاری را به دوست محمدخان ایماق که مورد اعتماد تجارتخانه‌اش بود، واگذار کند(همان، ۹۴۱۵۳: سند ۴۱).

حضور کوزه‌کنانی در نهادهای اقتصادی و شرکت‌های سهامی

حاج کاظم کوزه‌کنانی پس از ورود به مشهد خیلی زود به تاجری تاثیرگذار تبدیل شد. روزنامه آزادی در ۲۴ اسفند ۱۳۰۴ ش. او را در ردیف سبزواری، کارزانی و وهاب‌اف به عنوان تاجر مورد اعتماد عامه نام برد(آزادی، شماره ۲۱، سال اول: ۲ و ۱). او حتی به برخی از تاجر برای جلوگیری از ورشکستگی کمک می‌کرد. از جمله پانزده هزار تومان به عنوان اعانه برای حاجی محمدحسن صراف که ورشکست شده بود، از بانک شاهی قرض کرد(مهرمنیر، شماره ۱۶، سال ششم: ۳). منزلش به مکانی معتبر برای حضور بزرگان مشهد تبدیل شد. بنا به نوشته روزنامه مهر منیر شایستگی ریاست تاجر خراسان را داشت. به همین مناسبت او روز ۱۷ مهر ۱۳۰۶ ش. از عموم تاجر ایرانی و قفقازی و مامورین ادارات دولتی ایران و دولت ساویتی روسیه برای شرکت در جشن امضاء قراردادهای بین دولتی دوست همجوار ایران و روسیه، دعوت کرد(مهرمنیر، شماره ۳۶، سال ششم: ۲).

حاج کاظم کوزه‌کنانی شخصیتی سیاسی نبود ولی آن قدر صاحب نفوذ و مورد اعتماد بود که در خرداد ۱۳۰۷ ش. همزمان با انتخابات مجلس شورای ملی یکی از خیرخواهان ایران از تاجر او را لایق کاندیداتوری معرفی کرد(همان، شماره ۱۷، سال هفتم: ۴). تجارتخانه کوزه‌کنانی در سرای محمدیه، یکی از شش مکان در نظر گرفته شده برای انتخابات سال ۱۳۰۸ ش. اتاق تجارت مشهد بود(آزادی، شماره ۳۰، سال چهارم: ۲). حاج کاظم کوزه‌کنانی با توجه به موقعیت‌اش در انتخابات اتاق تجارت مشهد در سال ۱۳۱۳ ش. شرکت کرد و از بین ۱۳۵ نفر داوطلب نفر اول شد(سید قطبی، ۱۴۰۱: ج ۱۸، ۵۵۰)، ولی در مرحله دوم انتخاب نشد. بعد از او پسرش عضو این نهاد اقتصادی شد.

از آن‌جا که فعالیت اقتصادی کوزه‌کنانی با پسرانش مشترک بود، سهامداری آن‌ها در ارتباط با همدیگر بود. کوزه‌کنانی بزرگ‌ترین سهامدار شرکت سهامی تجارتي خراسان بود، زیرا ۱۰۰ سهم از ۹۵۵ سهم را در اختیار داشت(ساکماق، ۹۹۱۳۶: سند ۱۱). هم‌چنین ۳۰۰ سهم از شرکت نخریسی و نساجی خسروی خراسان به وی تعلق داشت. چون شرکت سهامی تجارتي خراسان با ۱۰۰۰ سهم یک دوازدهم کل سهام شرکت نخریسی خسروی را در اختیار داشت و کوزه‌کنانی سهامدار اصلی آن بود، باید او را از بزرگترین سهامداران شرکت نخریسی خسروی قلمداد کرد.

حاج کاظم کوزه‌کنانی با سرمایه‌گذاری خصوصی توانست محصولاتی ارزنده‌ای تولید کنند. تولیدات آن فراتر از مشهد بود و حضور او در نمایشگاه‌ها نمایانگر موفقیتش بود. مثلاً تجارتخانه کوزه‌کنانی در نمایشگاه تهران سال ۱۳۱۳ ش. ۲ قفسه از ۸ قفسه کالاهای خراسان را برای اقسام شکلات و انواع سیگار در نظر گرفت(ساکماق، ۹۹۱۳۴: سند ۱۲). کوزه‌کنانی در اولین نمایشگاه کالاهای وطنی خراسان در سال ۱۳۱۳ ش. نیز حضوری پر رنگ داشت. دو غرفه از ۳۴ غرفه این نمایشگاه متعلق به کوزه‌کنانی بود: غرفه مخصوص سیگار طلوع و غرفه انواع شکلات، کاکائو و کره کاکائوسازی(همان، ۶۸۵۱۷: سند ۱۱).

فعالیت‌های خیریه کوزه‌کنانی

کوزه‌کنانی در امور خیریه مشهد نقش موثری داشت. از جمله اقدامات شاخص او ساخت بنای مجهزی برای مجانین بود. دارالمجانین قدیم مشهد در محدوده ارگ کوچه دیوانخانه بود. از آنجا که کارخانجات و سپس عمارت کوزه‌کنانی در آن محدوده ساخته شد او در سال ۱۳۰۵ ش. حاضر شد برای تغییر دارالمجانین و ساخت بنایی جدید کمک قابل توجهی بکند(همان، ۶۴۱۱۳: سند ۴).

حاج کاظم کوزه‌کنانی قبل از مرگش وصیت کرد مبلغ سیصد هزار ریال از دارایی‌اش را جهت صرف خیرات و مبرات اختصاص دهند. قربانعلی آذریان، مدیر دبستان آذربایجان، با شنیدن این خبر طی نامه‌ای به وراثت کوزه‌کنانی تقاضای مساعدت برای اتمام ساختمان بنای حیطة حاجی کربلائی علی کرد. تجارتخانه کوزه‌کنانی مبلغ ۱۰ هزار ریال به این منظور کمک کرد. هم‌چنانکه در سایر امور خیریه از قبیل ساخت دبستان شرق و کمک به فقراء کوتاهی نکرده بود(ساکما، ۰۳۵۶۴۹-۳۱۰: سند ۴۸ و ۳۴).

مهمترین حضور حاج کاظم کوزه‌کنانی در فعالیتهای اجتماعی مشهد شرکت در انتخابات انجمن شهرداری در سال ۱۳۱۲ش. بود که با ۱۸۰ رای نفر سی و ششم شد (آزادی، شماره ۶۳۹: ۱). خلیل کوزه‌کنانی نیز در انتخابات انجمن شهرداری شرکت کرد و دو دوره با کسب رای انتخاب شد. او در انتخابات سال ۱۳۱۱ش. نفر چهل و چهارم و در انتخابات سال ۱۳۱۸ش. نفر هفتم شد (آفتاب شرق، شماره ۱۱۷۶: ۴). حاج کاظم کوزه‌کنانی روز ۱۵ مرداد ۱۳۱۶ش در تهران درگذشت (شهامت، شماره ۲۲۷، سال نهم: ۱) و پس از آن پسرانش خلیل و اسماعیل با عنوان تجارتخانه حاج کاظم کوزه‌کنانی و پسران فعالیت او را ادامه دادند.

فعالیت‌های اقتصادی پسران کوزه‌کنانی

فعالیت اقتصادی حاج کاظم کوزه‌کنانی به صورت خانوادگی همراه دو پسرش خلیل آقا و اسماعیل آقا انجام می‌گرفت و آنان پس از مرگ او تجارتخانه‌اش را اداره کردند. دومین چهره اقتصادی این خانواده، خلیل علی‌اصغرزاده یا خلیل کاظم‌اف بود که در سال ۱۳۰۲ش. با انگلستان و امریکا تجارت گسترده‌ای داشت (ستاد ارتش هند انگلیس، سیستان و قاینات، ۱۳۹۸: ۶۲). خلیل کوزه‌کنانی همچون پدرش شخصیت سیاسی نداشت، ولی به دلیل شرایط دوره پهلوی، دچار نامایماتی شد و گرفتار زندان شهربانی گردید. شوشتری درباره زندگی او نوشته: «در همان اوقات (قبل از سال ۱۳۱۴ش.) آقای خلیل کوزه‌کنانی تاجر (فرزند مرحوم حاجی کاظم کوزه‌کنانی رحمت‌الله علیه) را اداره شهربانی دستگیر و توقیف کرد. جرمی را که به او نسبت می‌دادند این بود که نامبرده و پدرش جواهرات زیادی از خارجه وارد ایران کرده‌اند. خلاصه آن که باید از این نمذ کلاهی به سر آیرم (رییس کل شهربانی) و رابط گذارده شود» (شوشتری، ۱۳۹۹: ۸۹).

احتمالاً حاج کاظم کوزه‌کنانی به خاطر کهولت سن کمتر وارد اتحادیه‌ها و تشکل‌های مربوط به تجار می‌شد ولی پسرش خلیل آقا به جای او حضوری فعال در این مجامع داشت و نزدیک به دو دهه، عضو اتاق تجارت مشهد بود. او در خرداد ۱۳۰۸ش. (آزادی، شماره ۳۰، سال چهارم: ۲)، و سال‌های ۱۳۱۰ش.، ۱۳۲۱ش.، ۱۳۲۳ش. و ۱۳۲۶ش. رای آورد (نجف زاده، ۱۴۰۱: ۶۴-۷۲) و حضوری پیوسته و طولانی در اتاق تجارت و بازرگانی مشهد داشت.

خلیل کوزه‌کنانی از موسسان شرکت ترویج امتعه وطنی در سال ۱۳۰۶ش. بود (مهرمنیر، شماره ۴۱، سال ششم، ۱). او همچنین از سهامداران شرکت سهامی پوست‌های نرم خراسان بود که در اواخر خرداد ۱۳۱۵ش. عضو هیات مدیره آن شد (آزادی، شماره ۱۱۲۷: ۱). کوزه‌کنانی در زمینه تجارت قند نیز فعال بود و از سهامداران و اعضای هیات مدیره شرکت سهامی قند و شکر خراسان بود و در اردیبهشت ۱۳۱۶ش. عضو هیات مدیره آن شد (آفتاب شرق، شماره ۶۵۰: ۱). خلیل کوزه‌کنانی همچنین از سهامدار و عضو هیات مدیره شرکت سهامی کالای خراسان بود که در فروردین ۱۳۱۶ش. تشکیل شد. او همچنین بزرگ‌ترین سهامدار شرکت روستایی بود که شهریور ۱۳۱۷ش. توسط عده‌ای از مالکین و تجار با هدف کمک به روستائیان تاسیس شد (آزادی، شماره ۱۲۶۵: ۱).

برادران کوزه‌کنانی با وجود سهامداری در برخی شرکت‌های بزرگ، بیشتر در قالب تجارتخانه خصوصی فعالیت می‌کردند. آنان در اردیبهشت ۱۳۱۷ش. شرکت تضامنی حاج کاظم کوزه‌کنانی را به منظور خرید و فروش و صدور کلیه مال‌التجاره‌های مجاز حق‌العمل - کاری تاسیس کردند (آفتاب شرق، شماره ۹۸۴: ۲). شرکتی که در سرای محمدیه مشهد مستقر بود و بیشتر در زمینه تجارت خارجی، صادرات خشکبار و پشم فعالیت می‌کرد. از جمله در سال ۱۳۱۸ش. در زمینه صادرات کشمش به هامبورگ آلمان فعال بود (ساکماق، ۱۲۸۸۶۶: سند ۱۵) که با انجام نشدن قسمتی از تعهدات ارزی باعث چالشی مالی شد (همان، ۱۳۹۳۴۳: سند ۴).

شرکت تضامنی خلیل و اسماعیل کوزه‌کنانی نیز در زمینه صدور پشم فعال بود و در ۳۰ شهریور ۱۳۲۰ش. مجوز صدور ۳۵۰ تن پشم بهاره محصول خراسان به اتحاد جماهیر شوروی را دریافت کرد (ساکما، ۱۱۶۳۷/۲۴۰: سند ۲۷)، ولی بر اثر معامله پشم با دولت دچار خسارت شد. بطوری که مجبور به فروش انبارهای ملکی محل کارخانه سیگار سازی شدند. این شرکت به دلیل فعالیت در حوزه پنبه و منسوجات ارتباط تجاری بیشتری با کارخانه نخ‌ریسی و نساجی خسروی داشت و در ۱۲ آبان ۱۳۱۹ش. برای خرید فرآورده‌های آن کارخانه اعلام آمادگی کرد (ساکماق، ۱۴۰۴۸۵: سند ۱۰). این تجارتخانه در زمینه واردات پنبه از افغانستان نیز فعال بود. از جمله در بهمن

۱۳۲۳ش. قصد فروش ۲۵۰ تن پنبه آمریکایی افغانستان به شرکت سهامی نخریسی و نساجی خسروی خراسان داشت. خلیل کوزه‌کنانی حتی پیشنهاد تبدیل آن پنبه‌ها به نخ و پارچه را داد (همان، ۱۴۵۸۱۳: سند ۹).

پسران حاج کاظم کوزه‌کنانی پس از شهریور ۱۳۲۰ش. فعالیت‌های تجاری خود را به تهران منتقل کردند ولی نتوانستند دوره طلایی فعالیت پدرشان را ادامه دهند و در زمینه تولید رویکردی متفاوت در پیش گرفتند و کارخانه‌های تولیدی را فروختند. کارخانه شکلات‌سازی گلزار را در سال ۱۳۱۶ش. به قنادی اتحادیه و کارخانه سیگارسازی را در سال ۱۳۱۸ش. به املاک اختصاصی فریمان فروختند (همان، ۱۴۴۱۵۹: سند ۱). قریه بغیغو، بند شاه، مزرعه کلاته حاجی محمدعلی و سه کوه را در ۲۰ آبان ۱۳۲۳ش. به آستان قدس فروختند که ضمیمه املاک سرخس شد (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۵: ۵۷۰). آنان پرورش گوسفند قره گل را کنار گذاشتند و به تجارت رو آوردند که نتیجه پایداری نداشت.

عمارت اراضی الندشت از ۱۵ دی ۱۳۱۳ش. به مدت ۵ سال توسط شهرداری اجاره شد و استانداری خراسان به آنجا منتقل گردید. عمارتی مجلل و بی‌نظیر در مشهد که توسط والی خراسان مناسب استانداری تشخیص داده شد ولی کوزه‌کنانی حاضر به فروش نشد (ساکما، ۳۱۰/۰۲۲۱۴۱: سند ۲). این عمارت بالاخره در ۳۰ خرداد ۱۳۲۱ش. توسط علی منصور نایب‌التولیه آستان قدس خریداری شد و به باغ استانداری معروف شد (مولوی، ۱۳۵۳: ۳۰۱/۴). معامله‌ای که خلیل کوزه‌کنانی از آن ناراضی بود و یک دهه بعد درباره آن نوشت: «یک میلیون باغ و عمارت استانداری را به شصت و چند هزار تومان تقدیم آستان قدس نمودیم». در این معامله هشت هزار متر زمین درختکاری شده از قرار متری هفت ریال و ۵۰ دینار معامله شد (ساکماق، ۱۱۰۹۸۴: سند ۱). خلیل کوزه‌کنانی بعد از واگذاری باغ استانداری قصد داشت یک باغ دو هکتاری در اراضی الندشت و یک باغچه پنج هزار متری در راه کوه‌سنگی ایجاد کند ولی آستان قدس با آن موافقت نکرد (همان، ۱۱۸۲۵۰: سند ۲). عمارت کوزه‌کنانی در محله چهار باغ که در سال ۱۳۲۸ش. به کنسولگری آمریکا اجاره داده شد سپس به فروشانی‌ها فروخته شد که اکنون حسینیه‌فروشان‌هاست. خلیل کوزه‌کنانی از تجار درجه اول و خوشنام و خیر خراسان، در اوایل فروردین ۱۳۴۱ش. درگذشت (ناطق خراسان، شماره ۵۰۲: ۲). با وجود مرگ کوزه‌کنانی هنوز آثاری از او در مشهد باقی مانده که باعث حفظ آوازه‌اش شده است. از کوزه‌کنانی در مشهد کنونی خاطراتی از منزلش در کوچه چهارباغ، عمارت استانداری و کارخانه سیگارسازی‌اش در ذهن‌ها باقی مانده است.

نتیجه

حاج کاظم کوزه‌کنانی یکی از تجار مهاجر از روسیه در آخرین سال‌های دوره قاجار بود که همراه با دو پسرش خلیل و اسماعیل تجارتخانه کوزه‌کنانی را در مشهد تاسیس کردند. تجارتخانه‌ای که در دوره پهلوی اول به یکی از بزرگ‌ترین تجارتخانه‌های خراسان تبدیل شد. با اینکه بخش قابل توجهی از اموالش در بخارا مصادره شد ولی مهاجرت به موقع از روسیه توانست بخش مهمی از ثروتش را در مقابل مصادره بلشویک‌ها حفظ کنند. تجارت در خراسان مقارن ورود کوزه‌کنانی بیشتر متکی بر صادرات مواد خام و واردات کالاهای ساخته شده بود. کوزه‌کنانی مسیر جغرافیایی تجارتش را از روسیه به هندوستان تغییر داد و از وسایل نقلیه ماشینی را جایگزین حمل و نقل سنتی کرد. مهمترین اقدام کوزه‌کنانی تبدیل تجارت به تولید بود. در این راستا در سال ۱۳۰۲ش. سفر طولانی ۲۰ ماهه‌ای به اروپا کرد. سفری که بر تغییر دیدگاهش نسبت به شرایط اقتصادی مشهد موثر بود و او را به چهره‌ای متفاوت از تجار سنت‌گرا که از مشهد خارج نمی‌شدند، تبدیل کرد. از سوی دیگر او در شرایط سخت اقتصادی پس از جنگ جهانی اول که ایران کاملاً وابسته به واردات محصولات صنعتی بود، کارخانه‌های متعددی خرید و به تولید محصولات پودری پرداخت که بازار مصرف داشت. موقعیت‌سنجی او در تغییر گرایش از تجارت و حق‌العمل‌کاری به تولید یکی دیگر از عوامل موفقیتش بود. کوزه‌کنانی برای تثبیت موفقیتش به دنبال کسب امتیاز انحصاری تولید در برخی زمینه‌ها رفت، ولی امتیاز تولید پارچه، تجارت درمنه و کبریت‌سازی به او داده نشد. با این حال او به فعالیت‌هایش تنوع بیشتری داد. تنوع‌بخشی به فعالیت اقتصادی از صادرات و واردات کالاهای مختلف، ایجاد شعبات متعدد در داخل و خارج و تسهیل حمل و نقل از دیگر عوامل موثر بر موفقیت این تجارتخانه بود. حاج کاظم کوزه‌کنانی در تولید پوست قره‌گل، سیگار، شکلات، ریسمان‌بافی و تعمیرگاه اتومبیل به فعالیت خود ادامه داد. او تولید برق را به عنوان اساس صنایع جدید مورد توجه قرار داد و

برای اولین بار موفق به اخذ امتیاز سدسازی در خراسان شد. او با وارد کردن دستگاههای تولید برق توانست کارخانه سیگارسازی، تولید شکلات، تعمیرگاه اتومبیل و پنبه پاک‌کنی و ریسمان‌بافی دایر کند و به مهمترین تاجر مقیم خراسان تبدیل شود که علاوه بر صادرات و واردات راه تولید را برگزید و سرمایه‌گذاری کلانی در این حوزه‌ها انجام داد. توجه به تولید در زمینه‌های خاص و منحصر به فرد اثر مثبتی بر موفقیت تجارتخانه‌اش گذاشت.

موفقیت اقتصادی کوزه‌کنانی به خاطر ارتباط با دولت یا ماموران دولتی نبود. بلکه بالعکس بیشتر از سوی ماموران دولتی مورد سوءاستفاده قرار گرفت. اتهام قاچاق در تجارت با روسیه بلشویکی، اخاذی توسط شهربانی مشهد، مانع‌تراشی اداره پست در حمل و نقل سریع کالا با اتومبیل شخصی، مشکلات تجارت خارجی با افغانستان به خاطر عدم وجود قرارداد رسمی با ایران، رقابت موسسه دوایی سپه وابسته به دربار با دواخانه شاهرضا، فقدان متخصص فنی برای راه‌اندازی کارخانه سیگارسازی، اجرای قانون انحصار تولید سیگار، طمع شهرداری و استانداری به باغ استاندار چالش‌های متعددی بود که کوزه‌کنانی پشت سر گذاشت. با این وجود در زمان حیات کوزه‌کنانی تجارتخانه‌اش پررونق بود، ولی پس از مرگش پسرانش به جای تولید بر تجارت متمرکز شدند که تاثیر زیادی بر ورشکستگی آنان پس از شهریور ۱۳۲۰ ش. داشت. آنان به تدریج تولید را کنار گذاشته و کارخانه‌ها و املاک کوزه‌کنانی را فروختند و به تهران کوچ کردند.

جدول گاه‌نگاری فعالیت تجارتخانه کوزه‌کنانی

سال	فعالیت اقتصادی و اجتماعی
۱۳۰۲	مهاجرت کوزه‌کنانی از بخارا به مشهد تجارت پوست قره‌گل
۱۳۰۳	تاسیس تجارتخانه کراچی تلاش برای کسب امتیاز انحصاری پارچه‌بافی
۱۳۰۴	اعزام مهندس برای مطالعه سدسازی
۲۱ آذر ۱۳۰۵	بازگشت از سفر ۲۰ ماهه اروپا خرید کارخانه سیگارپیچی
۱۳۰۷	حفر چاه عمیق در باغ استانداری تلاش برای تاسیس تجارتخانه هرات کسب امتیاز سد فارون رومان نیشابور
۱۳۰۸	
۱۳۰۹	تاسیس دواخانه شاهرضا راه‌اندازی آزمایشی کارخانه سیگارپیچی طلوع شرق
۱۳۱۰	وارد کردن گوسفند قره‌گل از افغانستان اجاره املاک موقوفه هرات
۱۳۱۱	تقاضای امتیاز تاسیس کارخانه کبریت‌سازی تاسیس کارخانه شکلات گلزار درخواست وارد کردن ماشین سبزه‌پاک کنی
۱۳۱۲	راه‌اندازی مجدد کارخانه سیگارپیچی طلوع شرق شرکت در انتخابات انجمن شهر مشهد
۱۳۱۳	شرکت در انتخابات اتاق تجارت مشهد

مرگ حاج کاظم کوزه‌کنانی در تهران	۱۳۱۶ مرداد
فروش کارخانه شکلات گلزار	
تاسیس شرکت تضامنی حاج کاظم کوزه‌کنانی توسط پسرانش	۱۳۱۷
فروش کارخانه سیگارپیچی طلوع شرق	۱۳۱۸
فروش باغ استانداری	۳۱ خرداد ۱۳۲۱
فروش املاک بغیغو و سه کوته	۲۰ آبان ۱۳۲۳
فوت خلیل کوزه‌کنانی	فروردین ۱۳۴۱

منابع

کتابها

- احتشام کاویانیان، محمد (۱۳۵۵). *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس*، مشهد: آستان قدس.
- *اسناد موقوفات آستان قدس رضوی در هرات (۱۳۶۰-۱۳۸۱ ق)*. (۱۳۷۸). به کوشش علی کریمیان، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، پژوهشکده اسناد.
- سید قطبی، سید مهدی (۱۴۰۱). *اخبار خراسان در مطبوعات دوره رضا شاه*، قم: مجمع ذخایر اسلامی، ج ۱۸.
- شوشتري، سید محمدعلی (۱۳۹۹). *خاطرات سیاسی سید محمدعلی شوشتري*، به اهتمام غلامحسین میرزا صالح، تهران: کویر.
- فتحی، نصرالله (۱۳۵۲). *زندگینامه شهید نیکنام ثقه‌الاسلام تبریزی ۱۲۷۷-۱۳۳۰ هجری؛ و بخشی از تاریخ مستند مشروطیت ایران*، تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی.
- غلامحسین میرزا صالح (۱۳۸۷). *فروپاشی قاجار و برآمدن پهلوی: گزارش کنسولگری‌های انگلیس (۱۳۸۷)*. ترجمه غلامحسین میرزا صالح، تهران: نگاه معاصر.
- ستاد ارتش هند انگلیس (۱۳۹۸). *فرهنگ رجال، قبایل و افراد در خراسان، سیستان و قایانات (۱۳۹۸)*. ترجمه محمود رفیعی، بیرجند: نشر چهار درخت.
- مدرس رضوی، محمدتقی و دیگران (۱۳۸۸). *مشهد در آغاز قرن چهاردهم خورشیدی مشهور به گزارش مکتب شاهپور*، تصحیح و توضیح سیدمهدی سیدی فرخ، مشهد: آهنگ قلم.
- مولوی، عبدالحمید (۱۳۵۳). *پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی*، مشهد: دفتر موقوفات آستان قدس.
- نجف زاده، علی و قصابی گزکوه، جلیل (۱۴۰۳). *تاریخ اقتصادی مشهد (از دوره ناصری تا انقلاب اسلامی)*، مشهد: بوی شهر بهشت.

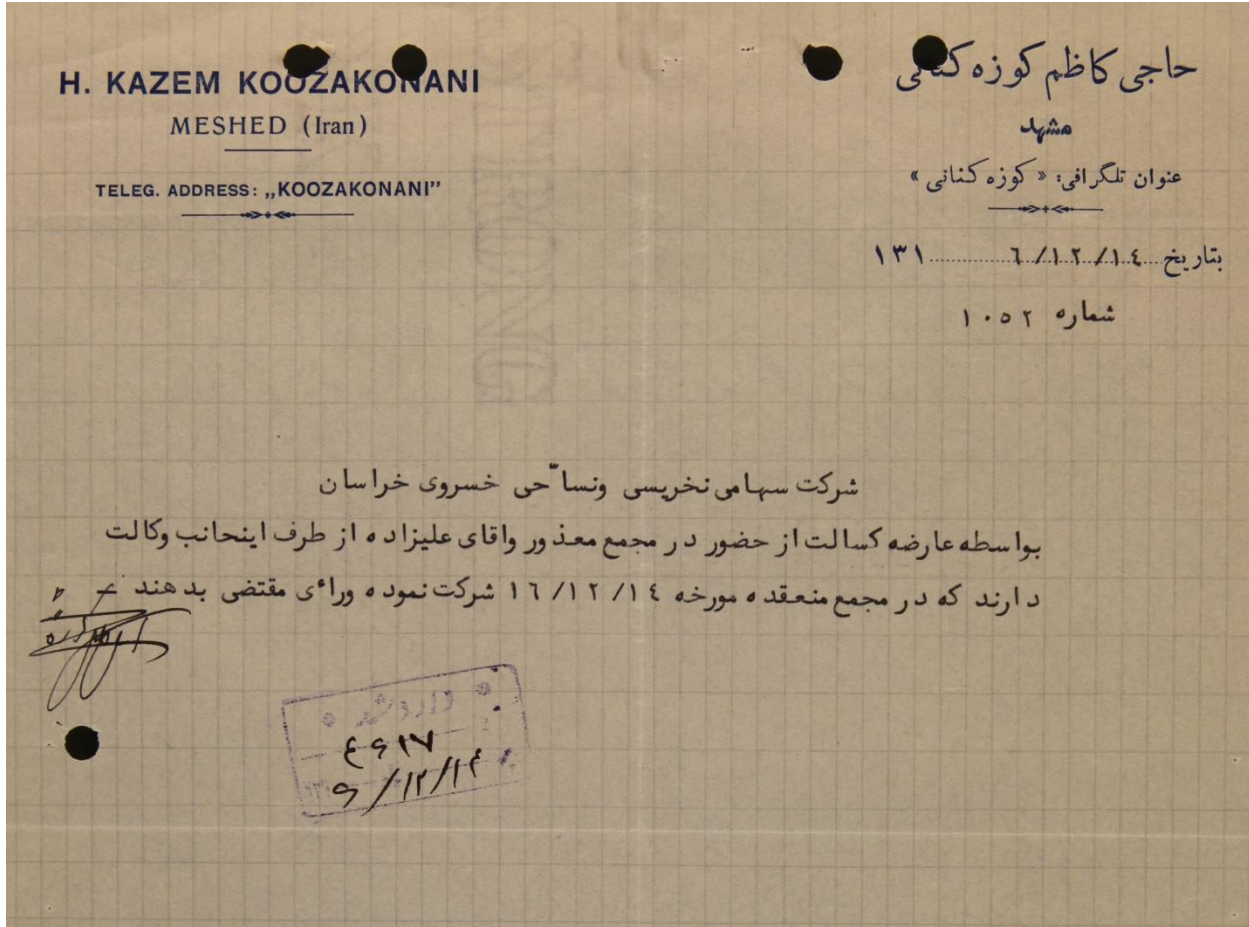
گزارش‌ها

- فاطمی، فائزه (۱۴۰۰). *پایان نامه بررسی کارکردها و فعالیت‌های تجارتخانه‌های مشهد در عصر پهلوی*، گروه تاریخ دانشگاه بیرجند استاد راهنما دکتر زهرا علیزاده بیرجندی، استاد مشاور دکتر مجتبی خلیفه.
- نجف زاده، علی (۱۴۰۳). *از اطاق تا اتاق*، گذری بر بیش از ۹۰ سال تحولات تاریخی و فعالیت تشکلی در عرصه اقتصادی، مشهد: انتشارات مدال ورزش.

اسناد

- مهرمنیر (۱۳۰۶). سال ۷، شماره ۴۱، ۳ آذر ۱۳۰۶.
- مهرمنیر (۱۳۰۶). سال ۷، شماره ۵، ۳ اسفند ۱۳۰۶.
- مهرمنیر (۱۳۰۷). سال ۷، شماره ۱۷، ۲۳ خرداد ۱۳۰۷.
- مهرمنیر (۱۳۰۷). سال ۷، شماره ۳۸، ۳۰ آبان ۱۳۰۷.
- مهر منیر (۱۳۰۷). سال ۷، شماره ۴۱، ۱ دی ۱۳۰۷.
- ناطق خراسان (۱۳۴۱). شماره ۵۰۲، ۱۴ فروردین ۱۳۴۱.

سندی از تجارتخانه کوزه کنانی (ساکماق، ۱۳۷۵۱۹/۲۰)

An Investigation of the Economic Activities of the Kouzeh-Kanani Trading House and Its Challenges in Mashhad during the Pahlavi Era: From Exports to Industrial Production

Abstract

Haj Kazem Kouzeh-Kanani (died 1937) was one of the wealthy and influential merchants of Mashhad during the first Pahlavi era. After the 1917 Russian Revolution and the Bolsheviks' takeover, he migrated from Bukhara to Mashhad. Despite Iran's economic crises, he successfully established a flourishing trading house in Mashhad. This achievement set him apart from many other merchants who faced bankruptcy. He expanded his business by opening multiple branches both within and outside of Iran, with Mashhad serving as the central hub. The Kouzeh-Kanani trading house was a leading commercial enterprise in the Khorasan region during the early Pahlavi era. This research investigates the following questions: what were the primary business activities of the Kouzeh-Kanani trading house?; what strategies did they employ to ensure the economic success and growth of their business? and what were the major challenges and obstacles they faced during their operations? This study employs a descriptive-analytical approach, utilizing historical research methods and relying on primary and secondary sources to examine the evolution of the Kouzeh-Kanani trading house over two decades. The research reveals that Kouzeh-Kanani significantly expanded his commercial operations in Mashhad. After gaining international experience through travel and study in Europe, he diversified his business beyond traditional exports and imports, focusing on domestic production. He secured exclusive rights and introduced new factories to enhance his economic ventures. Kouzeh-Kanani sought to diversify his business interests by acquiring exclusive rights for various industries, including oil extraction, cotton spinning, carpet weaving, sulfur production, and dam construction. He also ventured into livestock breeding, importing Karakul sheep for leather production. His entrepreneurial endeavors led to the establishment of cotton cleaning factories, cigarette manufacturing plants, chocolate production facilities, automobile repair workshops, and rope weaving operations. Kouzeh-Kanani's ventures across various industries were often hindered by complex administrative regulations, corruption, and undue government influence. Despite these challenges, the Kouzeh-Kanani trading house made significant contributions to the local economy, pioneering the production of chocolate, cigarettes, and Karakul leather. However, following the untimely deaths of his sons, the business shifted its focus from manufacturing to exports.

Keywords: Foreign Trade, Exports, New Industries, Kouzeh-Kanani, Mashhad.